

NÉMETH KRISZTINA

MOBILITÁSI UTAK EGY MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEM DICSFÉNYÉBEN ÉS ÁRNYÉKÁBAN

Tanulmányomban egy dél-dunántúli uradalmi pusztából alakult, országos viszonylatban is kiemelkedően sikeres állami gazdaság példáján keresztül azt vizsgálom, hogyan befolyásolta a családok boldogulási stratégiáit, mobilitási útjait az egyes mezőgazdasági nagyüzemi formák közötti átmenet. A családtörténetekből¹ kirajzolódó mobilitási ívek és megélhetési stratégiák a földhöz kötődő életmód átalakulásának, valamint a hagyományos, nem etnikus (agrár)szegénység továbbélésének kérdését is árnyalják.

A törpebirtokos-napszámos léthez képest relatív létbiztonságban, ám feudalisztikus függésben élő uradalmi cselédség voltaképpen bérmunkás volt egy kapitalizált mezőgazdasági üzemszervezetben (Gyáni–Kövér 2004, Tamáska 2013), miközben létfenntartásuk a túlnyomórészt természetbeni juttatásokból álló konvenció miatt egy hagyományos, ön-ellátásra törekvő „szükségletfedezeti üzemhez” (Kovács 1997 [1935]) kötődött. A természetbeni juttatásokból álló konvenció mintegy konzerválta az agráriumhoz kötődő életmódot, míg a konvenció részeként kézhez kapott készpénz túl kevés volt ahhoz, hogy lehetővé tegye a felhalmozást és az életmódváltást. A szocialista mezőgazdasági nagyüzem ráépült a korábbi uradalmi infrastruktúrára, és nemegyszer ráerősített a korábbi tekintélyviszonyokra is (Tamáska 2013, Kuczi, 2011, Juhász 2006, Márkus 1971), de fontos életmódbeli változásokat is hozott.

Messzepusztát az egykori kiemeltsége és a későbbi állami gazdaság jelentős sikerei különböztetik meg a térbeli és társadalmi periféria más elnéptelenedő vagy etnikailag heterogénné váló pusztáitól (lásd Virág 2015, Vigvári 2015, Varga 1991). A pusztából kinőtt falu sikere részben az állami gazdaság *relatív* társadalmi integrálóerejében és infrastrukturális fejlesztéseiben rejlett, amely máig érezteti a hatását. Jóllehet mezőgazdasági nagyüzem lététől generációk megélhetése függött, és az átalakítás után a helyiek kiszolgáltatottabbá váltak, eleddig nem alakultak ki nyílt és nyers személyes függőségi viszonyok (vö. Kovács–Vidra 2012). Ugyanakkor a legutóbbi idők fejleményei (privatizáció, technológiai beruházások, létszámleépítések) folytán a társadalmi differenciálódás és a dezintegráció jelei is láthatóvá váltak. Ezek még élesebben vetik fel a történelmi és üzemszervezeti folytonosság és megszakitottság kérdését és ennek hatásait a falubeli családok életére.

¹ A terepmunka alatt 32 családtörténeti interjú készült, valamint egy-egy félig strukturált szakmai interjú a mezőgazdasági nagyüzem egyik vezetőjével és a falu jelenlegi polgármesterével. A település nevét és lakóit kitalált tulajdonnevek helyettesítik.

Uradalomból állami gazdaság, pusztából falu – megszakítottság és folytonosság

A messzepusztai állami gazdaság az 1949-es alapítás után az 1960-as évek elején egyesült a szomszédos állami gazdasággal. Az országos hírvé mezőgazdasági nagyüzem a rendszer-váltás után is állami tulajdonban maradt, privatizálása csak az 2000-es évek közepén kezdődött el.

Messzepusztán a népességszám alakulása összefügg a tulajdonosi formák változásával: az uradalom állami gazdasággá szerveződését és a privatizációt is egy jelentősebb elvándorlási hullám követte, míg a 2000-es évek eleji lakosságszám-növekedés a közeli város kisléptékű szuburbanizációs tendenciájával magyarázható. Az ekkor több mint hétszáz főt számláló településnek 2011-ben 642², 2015-ben 607³ lakója volt.

A település faluvá válásában nagy szerepe volt a kiemelkedően sikeres állami gazdaság infrastrukturális fejlesztéseinek és a falu érdekeit szem előtt tartó akkori kerület-igazgatóknak is.

Az uradalom abban különbözik más településformáktól, hogy ott a mezőgazdaság nem csak a termelést, azaz a gazdasági életet, hanem az egész település életét szervezi és meghatározza (Varga 1991). Messzepuszta sikere éppen abból fakadt, hogy az állami gazdaság saját érdekeltségeinek áttételein keresztül voltaképpen a legutóbbi időkig pusztaként (azaz a mezőgazdasági termelésnek alárendelve) működtette a települést, miközben megteremtette a faluvá válás infrastrukturális alapjait. A település felfutása tulajdonképpen az állami gazdaság fejlesztéseinek nem szándékolt következményeként értelmezhető.⁴ Az sem véletlen, hogy épp az 1970-es évek végén – egy nagyobb elvándorlási hullámban – kezdődtek meg Messzepusztán az építkezések: magánérs családai házak és kétszintes sorházak épültek szövetkezeti lakásépítés keretében, miközben az uradalmi időköl örökölt cseléd- (később szolgálati) lakások egy részét is felújították. A szokatlanul nagyvonalú és nagy volumenű lakásprogram mellett a település intézményi ellátottsága, infrastruktúrája is javult, ami fokozta a falu népességmegtartó erejét.

Az állami gazdaságból alakuló privatizált utódcég többé nem pusztaként működteti a települést: jóllehet a mezőgazdasági nagyüzem közvetve most is meghatározza Messzepuszta helyzetét, az sokkal kevesebb „szolgáltató” szerepet vállal állami elődjénél: a falu infrastrukturális fejlesztése többé nem nagyvállalati feladat. A korszakokon átívelő, a nagyüzemnek alárendelt függő helyzetből azonban Messzepuszta nehezen tud kilépni.

Míg a történeti korszakhatárok és a tulajdonosi formák változása inkább megszakítottságot sejtetnek, az egymásra épülő üzemszervezeti formák, valamint a messzepusztaiak mindennapi tapasztalatai folytonosságot sugallnak.

² Forrás: Járások településenkénti adatai, 2011. Budapest: KSH. <https://www.ksh.hu/docs/teruletiatlasz/jarasok.xls> (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)

³ Forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2015. január 1. Budapest: KSH. http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2015.xls (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)

⁴ A vízvezeték-rendszert már az uradalmi időkben kiépítették, a gázvezeték azért vezették be a faluba, mert kellett a településre tervezett szárítóhoz, a csatornahálózat kiépítését a nyaranta több száz diákot fogadó címerező tábor indokolta.

Az egykor uradalmi cselédként dolgozó idős emberek egyértelműen úgy vélekedtek, hogy „háború után [a szocializmus idején] könnyebb volt” az életük. Az állami gazdaság kedvező munkafeltételeket biztosított számukra, és a jól menő nagyüzem munkabérei lehetőséget adtak a pusztá önfenntartáson túlmutató igényeik bővített kielégítésére.

Az állami gazdaság országos hírneve és sikere is okot adott a korábbi cselédekből, leszármazottaikból és kisebb részt a környékbeli falvak kitelepítések és a kollektivizálás miatt szétzilált parasztgazdaságok tagjaiból verbuválódó kollektíva új munkásöntudatának kifejlődésére (Varga 1991) csakúgy, mint az állandó dolgozók tulajdonosi öntudatának ápolására. A nagyüzem sikeressége gyakori toposza a visszaemlékezéseknek, és érdekes kontrasztot vet a korábbi presztízviszonyokra: míg a környékbeli önálló gazdálkodók proletarizálódása (tulajdonuk elvesztése) egyértelmű státuszvesztés, a mezőgazdasági munkásélet javított az egykori cselédek helyzetén és önképén. Ugyanakkor a változás és változatlanság egymásba fonódása, a nagyüzem sikere és az egykori cselédek kiszolgáltatottsága ambivalensen él a messzepusztaiakban. Miközben a „cseléd-, illetve proletármúltat asszociáló” (Juhász 2006: 134) munkahelyek megmaradtak az állattenyésztésben, és a korábbi közösségen belüli pozíciók jórészt átörökítődtek, a családtörténeti interjúkban alig-alig fordult elő a cseléd szó. Csak a legidősebb, egykorvolt cselédek használták magától értetődően önmagukra vagy a felmenőikre, a későbbi generációk igyekeztek a cselédmúltat kerülni. „Nem szerencsés” ez a kifejezés, hívta fel rá a figyelmemet a korábbi polgármester, Lukács József, akinek a szülei még cselédnek szegődtek Messzepusztára. az egykori cselédek leszármazottai inkább úgy fogalmaztak, hogy elődeik „dolgoztak a gazdaságba”. Ez volt a legtöbbször ismételt mondat az interjúk alatt, valószínűleg azért, mert ez megkerüli, de nyíltan nem tagadja a családtörténetekben takargatott cselédmúltat. A szófordulat az állami gazdaságra is utal, aminek országos sikerével könnyű volt azonosulni. „A gazdaság” kifejezés tehát nemcsak a családtörténeti, hanem a történeti múlttal is folytonosságot teremt, rámutatva a mezőgazdasági nagyüzem állandó jelenlétére a település életében és az életmód viszonylagos változatlanságára, hiszen egyszerre utal a korzakokon átívelő mezőgazdasági munkákra és az uradalomra ráépülő állami gazdaságra.

A rendszerváltás nem hozott igazán jelentős, a mindennapokban érzékelhető változást a falu életébe; a nagyüzem állami tulajdonban maradt. A rendszerváltás tapasztalatait súrító változásokat (bizonytalanra váló munkahelyek, elszegényedés, munkanélküliség stb.) voltaképpen a privatizálás és az ezt követő technológiai váltás és vállalati racionalizálás hozta el Messzepusztára.

„Jött a rendszerváltás, akkor meg már a dolgozó semmi nem kapott! Akkor már minden megszűnt, minden benne van a fizetésbe! De erre azt mondják az okosok, hogy az ember nosztalgiazik. Azér’ ez egy kicsit több attul, nem? Ez a szomorú. (...) Ennyi szegény embör a ’60-as, ’70-es évekre’ nem volt.” (Majoros Endre)

A visszaemlékezéseket az állami gazdaság dicsőfénye és a privatizált utódcég racionalitásának kontrasztja szervezi, amelyet az élmunkaigényt csökkentő technológiai beru-

házásokkal járó létszámleépítések és átszervezések magyaráznak.⁵ A változásoknak való kiszolgáltatottság és a bizonytalanság szinte észrevétlenül keltik életre az utódcég vezetőjének, a környék új urának népmesei alakját. Hallomásból ismert és továbbadott történetek keringenek a földek, az üzemegységek, a gépek és a műhelyek új gazdájáról, „Merendi bácsiról”, aki a helyiek szerint nem úgy kezeli a dolgozókat, mint egykor létbiztonságot és egy sajátos tartalmú pusztai jólétet biztosító „állambácsi.” A helybeliek a hajdan irigyelt Messzepuszta hanyatlását és saját megrendült egzisztenciájukat egyértelműen az új tulajdonoshoz kötik. Az átalakítások logikája a messzepusztaiak számára érthetetlen és távoli; a fejük felett meghozott döntések, valamint a paternalista gondoskodás leépítése ugyanúgy növeli ellenszenvüket, mint a nyilvánvaló társadalmi távolság. Ez utóbbi a régi idők uraival mossa össze a mai tulajdonos alakját.

„...mer’ ez mind a Merendi-birtok, a [cég]vezéré. Jaja, itt egész [megye] az övé. Az övé. Hajjaj, hányszor röpköd a helikopterrel! Volt, hogy úgy jött ellenőrizni a tehenesöket is! [nevet] (...) Terület legyen nekik, az a lényeg. Nem az, hogy minőség.” (Korpa Gábor)

„Vót itt minden. Sajnos, ez lett. Megvett mindent, és ő úgy rendelkezik, ahogy... ahogy ő akarja. Van itt is a műhelybe egy-két ember, úgyhogy vannak itt a gazdaságba’ [nála] emberek. De most má’ mindent a gépek csiná:nak.” (Lovász Klára)

A falu mostani lakói: a térbe írt belső rétegződés

Az egykori puszta voltaképpen a várnak nevezett főúri lakószárny körüli házakból és a kissé távolabb meghúzódó cselédházakból állt.

Az uradalom gazdasági épületeitől nem messze, közvetlenül a háború előtt épült házak sorjázna saját udvarral és kerttel, amelyek határozott felemelkedést körvonalaznak a cselédházakhoz képest.

Az állami gazdaság a régi cselédházak egy részét elbontotta, és a megmaradó, L alakot formáló épületcsoport egyik részén a cselédházak lakóterét bővítette, felújította. Ezek a másfél-két szobás, fürdőszobás ingatlanok szolgálati lakások lettek, melyeket lakóik a rendszerváltáskor kedvező feltételek mellett megvásárolhattak. A közös udvarra néző hosszú házak előtt ma többnyire gondozott előkert van. A falusi idill azonban nem teljes: egyrészt a kiskertek nem mindenhol gondozottak, másrészt a lakók hiányolják az elkerített, saját udvart: a zsúfoltság és a magánszféra hiánya miatti nézeteltérések mindennaposak.

Az út menti kicsinosított házaktól távolodva egyre nagyobb a nélkülözés és egyre rosszabbak a körülmények. A helyiek Mizériának nevezik a régi cselédházakból álló falurészt,

⁵ A visszaemlékezések azonban rendre figyelmen kívül hagyják azt, hogy az állami gazdaság időszakát is végigkísérték a különféle logikájú átszervezések, mivel ezekhez nem kötődik a lecsúszás élménye.

ahol elmaradt a felújítás. A sokszor sötét, zsúfolt lakásokban esetenként még vezetékes ivóvíz sincs, a falak repedeznek, néhány helyen még a cselédidőkből maradt fapadlón járnak, és csak egy ósdi kályha ad meleget. A szegénység azonban itt sem egyformán mély: voltaképpen a családok egyéni törekvéseitől és körülményeitől, valamint a rájuk maradt lakás állagától függ, hogy viszonylag komfortos vagy minden kényelmet nélkülöző szegénységben élnek. Néhány jobb helyzetű család (Lukácsék, Bálint Béla) generációkon keresztül komfortosította, bővítette otthonát, mások (pl.. Vitézék) leleményes megoldásokkal és két kezük munkájával igyekeznek javítani a körülményeiken. Egy teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került időse férfi azonban annak is örült, hogy a falu vezetőinek közbenjárásával meghúzhatta magát az egyik portához tartozó faskamrában – elszállásolását viszont annak a háznak a lakója nehezményezi, amelyhez a kamra tartozik.

A '70-es évek végén épült kulcsrakész ingatlanokhoz kevés önerővel is hozzá lehetett jutni, és a hitelfeltételek is kedvezőek voltak. A kétszintes, háromszobás sorházak a korabeli viszonyok között modern lakáskörülményeket teremtettek, de az alaprajzuk a falusias és a városias életmód keveredéséről, egyfajta átmenetről árulkodik. Az előkertek és kiskertek zömét füvesítették, és mára már – egyetlen kivételtől eltekintve – üresen állnak hátul az ólak.

A sorházakkal egy időben az újonnan megnyitott utcákban magánérs családok épültek, de ezek építéséhez is támogatást nyújtott az állami gazdaság (fuvar, építőanyag, építőbrigádok stb.). A központtól legtávolabb eső, újonnan épített, mediterrán jellegű, modern stílusjegyeket sűrítő családi házakat tágas teraszok és a füvesített udvarok ölelik körül, melyek szuburbán életmódot sejtetnek, és a közeli város kisugárzó erejét tükrözik.

A lakóknak a falu társadalmán belüli pozíciójára, azaz a cselédek belső tagoltságát leképező, a nagyüzemben elfoglalt hely mellett a családból örökölt pozíció van a legnagyobb hatással. A visszaemlékezésekből felsejlik, hogy a nagyüzem munkaszervezetében betöltött pozíció behatárolta a lakáshoz jutást, erre viszont az uradalomban elfoglalt munkaszervezeti pozíció *presztízse* volt a legnagyobb hatással (Kuczi 2011). A cselédtársadalom tetején állók már a háború táján is önálló kertes házhoz juthattak; az állattenyésztésben dolgozók jobbra a felújított cselédházakban juthattak lakáshoz, a kiemelt dolgozó (főként a vezetők, traktorosok, sofőrök) sorházakba költözhetek vagy magánérs építkezéseiket támogatta a nagyüzem. A munkaszervezeti pozíciók *presztízse* és az elérhető lakhelyek közötti összefüggést azonban elhomályosítja a fluktuáció. A településen belüli költözés minden családtörténetben szerepelt; a településen belüli mozgások és a jobb lakókörülmények érzékenyen kirajzolják egy család felfelé lépegetését az üzemi ranglétrán, vagy éppen a megrekedésüket, lecsúzásukat.

A mai lakóhelyből jó eséllyel kiolvasható társadalmi státusz végső soron attól függ, hogy a családok mennyire tudták az állami gazdaság felfutásával járó lehetőségeket kihasználni és a megteremtett stabilitást a következő generációknak átörökíteni. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy hogyan jelenik meg a megszakítottság és folytonosság a családtörténetekben, s miként alakítja a generációk mobilitási pályáját a különféle nagyüzemi formák (uradalom, állami gazdaság, privatizált magáncég) egymásutánja.

Az életesélyek különbségei leginkább generációs metszetekben megfoghatók, a kiragadott családtörténetek önmagukban azonban nem tekinthetők tipikusnak, inkább az

egy generáción belüli életutak változatosságát, az egyéni kvalitások és ambíciók különbségeit tárják fel.

Családtörténetek és mobilitási ívek

A mai nyugdíjas korosztály: a stabilitás megteremtői

Az uradalom és az állami gazdaság közötti átmenethez a helybeli uradalmi cselédek és közvetlen leszármazottaik (azaz a II. világháború után és az 1950-es években születettek) könnyen alkalmazkodtak. A földosztás utáni önálló gazdálkodás terheivel és kihívásaival a nemrégiben még mások „keze-lábaképpen” (Erdei 1973 [1938]: 151) dolgozó cselédek nehezen birkóztak meg (Mátyus–Tausz, 1984; Valuch 2005). A messzepusztaiak többségének az állami gazdaság korai megalakulása voltaképpen egy könnyebb menekülő utat kínált, miközben az egyre növekvő adóterhek és a beszolgáltatási kötelezettség szorításában (Závada 2006, Nagy 2013) még néhány a földjéhez jobban ragaszkodó újgazda is hamar megvált a földjétől:

„És akkor apám azt gondolta, hogy (1) hogy *talán* így könnyebb lesz. Hogy nagyobb a vállalat, hogy ott meglesz mindenkinek a reszortja, és akkor... hát akkor azt mondta, hogy eladja a teheneket is, a lovat is. (...) Vót, aki a vetőgépet odaadta, úgyhogy beadták, beadtak itt mindönt. Vót olyan, aki nem adta le a földet, de apám talá:kozott egy ismerősive', aki akkor már a minisztériumba dolgozott, és mondja neki, hogy: »Figyelj ide, azt mondja, adjam le a földet vagy ne adjam?« Azt mondta apámnak: add le a földet, mer' ezek se soká fogják tartani. Nem bírják, nem bírják az adót, aszongya, *nem fogják bírni!* Add le, azt mondja, addig, amíg lehet. (...) Mondom, a falunak a 98%-a leadta, voltak ketten-hárman, akik nem, és akko' hát, volt, hogy nem tudták, ugye, teljesíteni [a beszolgáltatási kötelezettséget], akkor kiküdték, ugye, a végrehajtót.” (Kerekes Istvánné)

A korábbi uradalmi cselédek tudása és munkakultúrája a formálódó nagyüzemi kereiteibe jól illeszkedett. A távolabbi, hagyományos szegényparaszti „kibocsátó” területekről (Északkelet-Magyarország) és a közeli megyékből is érkeztek ide summások, agrárproletárok és elszegődött cselédek, akik később az állami gazdaság munkásai lettek. A kezdetben még kevésbé gépesített mezőgazdasági munka nemcsak a helybeli cselédszármazásúakat, hanem a környék falvainak a kitelepítés és a kollektivizálás által megroppantott agrár-egzisztenciáit is felszívta.

Már a kezdetekben is látszottak azok a törésvonalak a nagyüzem dolgozói között, amelyek végigkísérték az üzem fejlődését és meghatározták a társadalmi mobilitás csatornáit és ívét. Az önálló gazdálkodói múlttal rendelkező, a nyugdíjra gondoló sváb parasztszonyok dolgoztak az odafigyelést és törődést igénylő komlóföldeken. Az egykori (sváb) gazdálkodók a pusztához viszonyított „ambícióttöbbletét” és a munkakultúrák közötti különbséget a messzepusztaiak is megfogalmazták:

„Otthon dolgoztak, ide [Messzepusztára] meg eljöttek pihenni. Otthon meg tartották az állatokat nagy tételbe’. Mire már a járat megérkezett, megetettek, estére folytatták. Dolgoztak, mert az év kellett [nyugdíj].” (Szita József)

A volt cselédek és leszármazottaik a szántóföldi növénytermesztésben kezdtek dolgozni, vagy az állattartásban helyezkedtek el. Az üzemszervezeten belüli előrejutást alapvetően az állami gazdaság munkaerőigénye, s a cselédmúltból örökölt presztízs szabta meg. A háború után született generáció volt az első, ahol a jól teljesítő növénytermesztésben dolgozó fiatal férfiakból traktoros vagy sofőr lehetett: ez nemcsak magasabb fizetés jelentett, de általában megbecsültséget is. Ellenpélda is akad azonban, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a kiemelést sokszor nem az egyéni teljesítmény és akarat, hanem a munkaerő-szükséglet vezérelte:

„Volt ez a cselédréteg akinek, [ha] traktorra került [a vezető] megmondta, hogy ki vethet, és ki nem vethet. Akivel vetettünk sztenderd, annak halaszhatatlan dolga volt, és szombat–vasárnap el kellett engedni. Elengedte [a vezető], s akkor [megkérdezték]: »Hogy van ez, hogy a Gyuri, az vethet, én meg csak szombat–vasárnap tudok vetni?« »Nem, te tévedsz, te szombat–vasárnap sem tudsz vetni. Csak nincsen más, aki vessen.«” (Fülöp László)

A szakmunkások iránti kereslet meghatározta a háború után született két generáció orientációit (kőműves, ács, gépszerező), s a szakmaszerzésre is ekkor nyílt a legnagyobb lehetőség. Ez azonban korántsem volt általános, inkább a cselédidőkben is relatíve jobb helyzetű családokban (pl. kocsis) és a stabil megélhetést adó, legalább az állattenyésztésben dolgozó, a középgenerációhoz tartozó szülők gyerekeinél volt jellemző stratégia. A lányok szakmai orientációira – szakképzettséget igénylő szellemi vagy könnyebb fizikai munkakörök híján – kevésbé hatott az állami gazdaság, így az általános iskola után ők vagy a növénytermesztésben helyezkedtek el, vagy varrónőnek tanultak; ez a szakmaválasztás generációkon keresztül ismétlődik.

Az iskolai intergenerációs társadalmi mobilitásra Messzepusztán kevés példát találunk, azonban a családtörténetek értelmezésekor azt is figyelembe kell venni, hogy Messzepusztai lakosság száma több hullámban csökkent. Következésképpen valószínűsíthető, hogy a helyben maradtak családtörténetei már egy valamelyest „lefölözött” népesség mobilitási lehetőségeit és aspirációit mutatják, miközben a betelepülőket jobbra a lakhatás és a képzetlen munkaerőt felszívó munkahelyek vonzották Messzepusztára.

A háború előtti korosztályból Szilágyi Márton egy pusztagazda fiaként futott be sikeres pályát: a mezőgazdasági végzettség megszerzése és a háború megpróbáltatásai után az állami gazdaságnál lett brigádvezető. A gyerekei érettségiztek, és a közeli városba költöztek. Úgy tűnik azonban, hogy a második-harmadik generációnál a lendület megtörik: bár az unokák a közeli városban élnek, és nagyobb presztízsú munkahelyeken dolgoznak, de ezek betöltése többnyire középfokú végzettséget igényel. A háború után született Bálint Béla szegődményes iparos családból származik, gimnáziumot végzett. Soha nem dolgozott az állami gazdaságban. Ma is a Mizériában él, igaz, a jobbik oldalán, a falu köz-

pontjához közel eső, jól karban tartott, komfortosított szülői házban. Tágabb családjában a harmadik generáció egyik tagja egyetemi diplomát szerzett, elköltözött Messzepusztáról. Mindkét történetben közös, hogy az iskolai mobilitásra „a pusztá előkelőségének” (Illyés 2005 [1936]: 86) számító családokból és a náluk is kedvezőbb helyzetű iparos háztartásokból nyílik lehetőség.

Ebből a korosztályból még Lukács József története körvonalaz jelentősebb intragenerációs mobilitást: ő Messzepusztára beköltöző agrárproletárok gyermekeként a '60-as évek elején elvégezte a mezőgazdasági technikumot. Ám a szakmájában egy percet sem dolgozott, mert olyan jövedelmező munkákat választott az állami gazdaságban, amivel el tudta tartani magát és segíteni tudta a szüleit. A középiskolai tanulmányait és egész pályáját meghatározta a családja állami gazdaságra hagyatkozó boldogulási stratégiája:

„Hát csórók voltunk, és akkor elmentem traktoros iskolára, egy percet nem dógoztam úgy, mint technikus. (...) Mert amikor elmentem volna az iskola után gyakornoknak, akkor 800 Ft volt a gyakornoki pénz. Akkor elmentem traktorosnak 5300 Ft-ér'. Akkor lettem vóna gépkocsi-előadó, az 3200 Ft volt, én elmentem *buszsofőrnek* 4000 Ft-ért. Mert kellett a pénz. Hát, én először kollégista voltam [a közeli városban], harmadik-negyedikben már bejáró lettem, mert édesapámék nem tudták fizetni a 300 Ft-ot, a kollégiumi díjat akkor.” (Lukács József)

József a faluba beköltöző diplomás feleségével a sorházas részen kapott szolgálati lakást, amit később megvettek. Első feleségével megteremtették a gyerekeiknek a továbbtanulás lehetőségét: mindketten diplomát szereztek, és a közeli városban élnek. Később József visszaköltözött a Mizéria rendezettebb részészébe. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi párok kapcsolatába született iskoláskorú gyermekének kevesebb esélye lesz a továbbtanulásra.

A háború körül születettek elbeszélésében egy-két ambíciókkal teli, megtört pályáivét is találunk. Itt a családi anyagi helyzete akadályozta a továbbtanulást. A Szedlák Istvánné szülei cselédként érkeztek Messzepusztára, a lánytestvérek, bár szerettek volna, nem tudtak tovább tanulni, az általános iskola után mindketten a kesztyűgyárban kezdtek dolgozni. Magdolna férje sofőr volt, ő a gyerekei születése után időszakos munkákat kapott az állami gazdaságban, később a közeli városban is dolgozott. A gyár felszámolása után újra az állami gazdaságban helyezkedett el. A nyugdíj előtt álló nő most két munkakört is ellát, hogy munkahelyét megőrizze. A megtört iskolai pályája és elfojtott ambíciói a gyereke továbbtanulásában nyertek szabad utat. Mindketten diplomát szereztek, és elköltöztek a pusztáról. Egyikük az utódcégnél dolgozik.

Lovász Klára anyját, a helybeli uradalmi cseléd Lovász családba születő, tovább tanulni vágyó fiatal lányt nem engedték el a tanítóképzőbe a szülei, hiába volt Klára nagypapja kocsis, a nagyanyja pedig messziről hazatért egykori házicseléd. Az anya, más lehetőségek híján, „a határba” járt mezőgazdasági munkára, Klára apja traktorosként dolgozott az állami gazdaságban. A gyerekeik (Klára és Sanyi) viszont már nem akartak tanulni, mert megelégedtek az állami gazdaság által nyújtott lehetőségekkel. A harmadik generációhoz tartozó, a faluból a fővárosi agglomerációba költöző fiatal lány viszont egyetemi diplomát szerzett:

[a bátyám] csak nyóc osztályt végzett a Sanyi, utána ment traktoros iskolára. (...) És akko' megszerezte a jogosítványt ő is, aszonta: »én az leszek, mint apám«. »Jaj, fiam, mér' nem tanu:sz, inkább a könnyebb munkát választanád, azt választod, mint apád!« Aszongya: »Jó ez nekem, azt mondja, jó ez nekem!« (...) Nem akart tanu:ni. Akkor dógozni kell! – mondta neki anyám. Akkor úgy jársz, mint a Klári, mész dógozni. Aszongya, »akko' megyek, jó ez nekem!« Úgyhogy mi nem vagyunk tanú:tak. Anyám meg tanú:hatott vóna mer' (...) mehetett volna tanítóképzőbe. E:vitte vóna a Jolán néni, e:vitte volna tanítóképzőbe. Csak hát, a mamáék nem bírták vóna fizetni. Nem volt mibül. Hogy anyám tanuljon, mer' anyámnak jó esze vót, nagyon tudott tanú:ni. Dógozni köllött menni. (...) Aszongya, ti tanú:hattatok vóna, aszongya, megvót a lehetőség, ti mentetek a határba: te is, meg Sanyi is." (Lovász Klára)

A háború utáni években munkába álló és a létező szocializmus idején aktív korú generációk egy sikeres állami gazdaság dicsfényében éltek, a nagyüzem a legtöbbjük számára biztos, sőt a környékbeli viszonyok között jó megélhetést és lakáskörülményeket teremtett anélkül, hogy jelentősebb felemelkedésre, önképzésre ambicionált volna. Ez a korosztály az állami gazdaság által „átengedett”, kiegészítő munkalehetőségekkel is igyekezett saját magának és családjának stabilitást teremteni és anyagilag gyarapodni: az így megkeresett összegeket a nagyobb kiadásokra (házépítés, iskolakezdés) főként az (élelmiszer-) fogyasztásuk bővítésére fordították.

A stabilitást megteremtő generáció mára nyugdíjba vonult. A szüleivel közösen vagy a saját maga által épített családi házban él vagy megvásárolta a korábbi szolgálati lakását (felújított cselédházak). Mivel a háztartást nem terhelik újonnan felvett hitelek, a nyugdíj beosztása elegendő ahhoz, hogy a szerény életkörülményekhez szokott idősök fenntartsák magukat; esetenként a félretett pénzből még a gyerekeket, unokákat is támogatják. Részből kényszerből (a megfogyatkozó erejük miatt), részben kényelemből fokozatosan szakítottak a vidékies életmóddal: már nem tartanak állatot, és nem művelik a konyhakertet.

Messzepusztán az egykori cselédség éppen a korábbi életmódjából hozott sajátos tökéit (szívósság, munkabírás) használta fel a saját körülményei javítására. A régi cselédidőket idéző „kényelmetlen élet” (Márkus 1991), azaz a nehéz fizikai munka, a többműszakos munkarend volt a megteremtett stabilitás ára. Ezt nemcsak a rendszerváltáskor menekülő útként kínálkozó rokkantnyugdíjazások jelzik, hanem a bizonyos munkakörökhöz társítható egészségkárosodások (pl. fizikai túlterheléshez, kemikáliák túlzott használatához köthető kórképek) és az ezekből fakadó komoly betegségek is.

A nyugdíj előtt állók és a középkorúak: a 'boldogulók'⁶ és a 'kapaszkodók'⁷

A prosperáló állami gazdaság munkaerő-szükséglete a következő generáció pályáját is meghatározta.

A helyben „kinevelt” (agrár)értelmiségre csak limitált igény volt, s a tanulásra is hasonlóképpen szerény egyéni motiváció mutatkozott, így ma Messzepsz tán egyetlen olyan értelmiségi él, akinek a pályája a kezdetektől fogva az állami gazdasághoz kötődik. Bár ő jelentős sikereket ért el, a faluban maradt. Fülöp László a felesége révén került a faluba, a nagyüzemben előbb gyakornokként, később középvezetőként dolgozott. A házaspár máig a sorházak egyikében lakik; bár a közeli városban is van lakásuk, László kötődik a faluhoz, és szeret itt élni. A gyermekük egyetemi tanulmányokat folytat, s nem valószínű, hogy visszatér a faluba.

Novák Ferenc egy környékbeli faluból ugyancsak házasság révén került Messzepsz tára. A nagyszülei talán cselédszármazásúak („béresek”) voltak, anyja a helyi téészen dolgozott. Novák felesége messzepsz tait, az ő apja az állattenyésztésben munkálkodott. Ferenc az érettségi után nem a mezőgazdaságban helyezkedett el, pályáját keresztezte a rendszerváltás, így került a mezőgazdasági nagyüzem utódcégéhez. A cég állta az átképzésének költségeit, s ő alkalmazottként többre becsüli a nyugodtabb és átláthatóbb viszonyokat, mint a korábbi önmenedzseléssel járó felelősséget és feszültséget. Megbecsültnek érzi magát, és nem is vágyik más munkára. A családjában a tanulás általános minta, a felesége is képezi magát a helybeli (nem mezőgazdasági) munkahelye megtartása érdekében, a legidősebb fiuk egyetemre jár.

A boldoguló családokhoz tartozik a rendszerváltás táján áttelepülő Szakállas család is. A házaspár az állami gazdaságban kezdte karrierjét: a feleség érettségizett, ma irodai munkát végez, a férj, aki a ranglétra alján kezdte, ma traktoros. A gyerekeik érettségi előtt állnak. Boldogulásuk a nagyüzemben megtartott munkaviszonyuk folytonosságában rejlik. Felfelé lépegetésük a falun belüli mozgásukból is leolvasható: elsőként a felújított cselédházakban laktak, majd önálló házépítésbe kezdtek a 2000-es évek elején. Ma a városból kitelepülő nyugdíjasok által benépesített szuburbán lakóövezetben élnek a falu szélén. Az itt élők alig kötődnek a faluhoz: a munkájuk és a szabad idejük, valamint fogyasztási szokásaik is a közeli városhoz kötik őket.

Az állami gazdaság – egy-két szakképzett lakó kivételével – voltaképpen évtizedekig minden falusinak munkát adott. A mai középgeneráció és a fiatalabbak egy része (az 1960–70-es években születettek) döntően ugyanazokra a boldogulási stratégiákra alapozták megélhetésüket, mint a szüleik generációja: az állami gazdaságbeli munkahelyek stabilitása és a felkínált keresetkiegészítési lehetőségek meghatározták a gondolkodásmódjukat és aspirációikat. Ez a korosztály a nyári diákmunkákon (és a családirag vállalt címerezésen) szocializálódott: itt a fiatalok nemcsak beletanultak a munkába, amely végeredményben a jövőbeli állami gazdaságbeli szerepük elfogadását jelentette, hanem beágyazódtak

⁶ A kifejezést Feischmidt Margit egyik tanulmányából kölcsönöztem (Feischmidt 2013).

⁷ A kifejezést Váradi Monika egyik tanulmányából kölcsönöztem (Váradi 2013).

a korosztályuk brigádjaiba is. Ez a munkatapasztalat nem pusztán az első önálló keresetet adta, hanem elmélyítette a szülők boldogulási stratégiáját.

„Hát amikor én tizenegy-tizenkét éves voltam, kint címereztem egész nyáron a kukoricába'. Itt a gazdaságba lehetett jelentkezni ilyen diákmunkára, és akkor ez egész nyárra kitartott. Sok fiatal, kivittek minket a földekre, ott volt egy főnök, és akkor dolgoztunk. És akkor legalább tudtuk, hogy mi a munka, hogy vagy tanulsz, vagy ezt fogod csinálni egész életedbe'. Meg hát az, hogy zsebpénzed is volt, ugye. [Meg] amikor elmentél így dolgozni a többiekkel, akkor ez így össze is kovácsolt titeket, és egy nagyon jó társaság alakult így ki. És ez így megmaradt egész életedre, mer' most is, a mai napig összejárunk azokkal, akikkel együtt kint dolgoztunk. És nagyon jó volt. Meg tudtam magamnak venni belőle az iskolai cuccaimat – amit én szerettem volna, mer' az én pénzem volt.” (Hajnal Renáta)

A középgeneráció pályáivén erős nyomott hagyott az állami gazdaság privatizálása: míg a kisebbségben lévő 'boldogulók' meg tudták őrizni a pozíciójukat a nagyüzemen belül, a ma nyugdíj előtt álló 'kapaszkodók' számára viszont a tulajdonosváltással járó átmenet (technológiai váltás, létszámleépítés) nehéz körülményei között munkahelyük megtartása a legfőbb feladat. Ők a korábbi jövedelemkiegészítő lehetőségek eltűnésével és a csökkenő bérek miatt rosszabb körülmények között élnek, mint amit egykor az állami gazdaság biztosított. A 'kapaszkodók' többsége sorházakban vagy a felújított cselédházakban lakik, ami a saját tulajdonuk.

„A munkalehetőség itt nagyon nehéz. Örülünk, hogy munkahelyünk van. Ez az egy, ami itt van. Máshol ilyen feketén dolgoznak. [A közeli kisvárosban] van egy alkatrész-összeszerelő üzem, ami van. De hát ott is úgy van, hogy vagy felvesznek, vagy nem vesznek föl. Ha föl is vesznek, akkor három hónap múlva el is küldenek. De a környéken semmi nincs. A fiataloknak semmi munkalehetőség nincs. Amióta nincs az állami gazdaság, [mióta] maszek, akít elküldenek, az helyére nem vesznek föl. Ha nyugdíjba megy valaki, [annak a] helyébe se vesznek föl, úgyhogy, nagyon nehéz.” (Szedlák Istvánné)

A racionalizálás azzal járt, hogy egy beosztásban akár többféle, korábban önálló feladatot is el kell látni. Az utódcégnél dolgozók azonban hangsúlyozták, hogy szerencsésnek érzik magukat, hogy megmaradt a munkájuk. A korábbi munkahely megtartásának sokszor az átképzés volt a feltétele: az új technológiák miatt még a szakképesítést nem igénylő munkákban is újra kellett tanulni a fogásokat.

Az összetettebb munkafolyamatok gépesítettsége megkövetelte a számítógépes ismereteket, esetenként az érettségit. A helyben élő cselédcsaládba születő Nagy Marika apja traktoros volt, az anyja kiegészítőként dolgozott az állami gazdaságban. A gyerekek nem tanultak tovább: egyik testvére a rokkantnyugdíjazása után külföldre ment dolgozni, a másik tartós munkanélküliség után közfoglalkoztatott lett. Marika előbb a növénytermesztésben, majd az állattenyésztésben dolgozott, később nagy erőfeszítéseket követelt tőle

a képzés, amit családanyaként és dolgozóként vállalt, ám ezzel tudta biztosabbá tenni a munkahelyét. Akaraterejével a férje alkoholproblémái ellenére is megteremtette a stabil körülményeket a gyerekei számára, hogy szakmát szerezhessenek, illetve külföldön vállalhassanak munkát:

„Hát, én szakácsnak szerettem volna menni, vagy cukrásznak, de nem vettem föl, nem sikerült, és akkor munka meg család mellett leérettségiztem, meg állattenyésztő szakmunkás-bizonyítványt megszereztem, meg a technikusit is. (...) Munka meg család mellett nehéz volt egy kicsit tanulni, de azért' először úgy lazán fogtam föl, és akko', hát rossz jegyeket kaptam, és mint felnőtt ésszel, mondom: »Hát én nem azért' jöttem ide, hogy én itt megbukjak, meg ne csináljam végig, én azért' jöttem, hogy ezt végigcsináljam.« És végigcsináltam. És a gyerekek már iskolások voltak akkor, az enyéme, és amikor vót egy kis szabadidőm, én állandóan tanútam: »Anyu, te mindig tanús:z.« »Hát, persze, hogy tanulok, azért' tanulok, hogy elvégezzem az iskolát!« És el is végeztem, sikerült.” (Nagy Marika)

A 'kapaszkodók' közül a legkedvezőbb helyzetben azok a szakmunkások vannak, akik az állami gazdaság építőbrigádjainak felbomlása után a környékben találtak munkát vagy szaktudásukat külföldön kamatoztatják. A korábbi életnívó fenntartása mindkét esetben kényelmetlenségek árán valósul meg: a napi ingázás megköveteli az autót, míg a külföldön dolgozó férfiak távolléte a családi életben okoz egyensúlytalanságot. A külföldi munkavállalás ezekben a családokban kényszer szülte megoldás, a lefelé ereszkedő fogyasztási szint korrigálására vagy a korábbi társadalmi pozíció megtartására tett erőfeszítés.

Ebben a generációban már szép számmal akadnak olyanok, akik sikertelenül kapaszkodnak, vagy csak nehézségek árán tudják családjukat és korábbi életnívójukat fenntartani részben a technológiai átalakulás folytán leértékelődött tudásuk, jártasságuk miatt, részben saját hibájukból (fegyelmi problémák, alkoholproblémák, gondatlan munkavégzés) vagy éppen önhibájukon kívül (létszámleépítés, fizikai leépülés).

A felújított cselédházasan részen áll a Hegedűs család rendezett portája. A házaspárt az állami gazdaság munkaerőigénye hozta a Messzpusztára. Tibor az állattenyésztésben dolgozott kisegítőként, a felesége előbb a növénytermesztésbe, majd az állattenyésztésbe került. A megterhelő munka és egy munkahelyi baleset miatt ő ma rokkantnyugdíjas, és Tibor is nehéz helyzetbe került, hiszen a nyugdíj előtt néhány évvel a létszámleépítések miatt vált munkanélkülivé. Az üzemi baleset miatt járó pénzösszeg és a rokkantnyugdíj mellett a régről ismert túlélési stratégiával, a családi fogyasztást fedező szárnyas és nyúl-tartással egészítik ki az egyre szűkösebb konyhapénzt. A gyerekeik ugyan szakképesítést szereztek, ami megterhelte a családi kasszát, de nem az eredeti végzettségüknek megfelelő beosztásban dolgoznak; mindketten elköltöztek Messzpusztáról.

„[Amikor idekerültünk] lakást adtak, munkát adtak – más mi kő' az embernek? Csak nagyon rosszul sült el ez az egész dolog. *Én harmincöt évet lehúztam* itt, enné' a cégné', egyhuzamba', azt mondták novemberbe', hogy december 15-tel el lehet menni. Pedig aztán itt minden munkát, amit az emberre rábíztak, megcsináltam.

(...) A körmöléstől kezdve, a karbantartás, a borjúgondozás, amit kell csinálni, udvaros voltam, fűnyíró, minden. Új szelek fújnak, ez az. [sóhajt] (...) Negyvenhárom és fél évet dolgoztam le, és két éve vagyok ilyen semmilyen. De közbe megromlott az *egészségem*, csak van az ember.” (Hegedűs Tibor)

A Mizériában élő, a faluba betelepülő Deák házaspár története azt mutatja, hogy azok a középkorúak, akiket gyengébben integrált az állami gazdaság (pl. az időszakosan foglalkoztatottak), már a rendszerváltás idején is védtelenebbek voltak. A feleség szülei segédmunkásokként dolgoztak; ő maga varrónőnek tanult, de nem fejezte be az iskolát, inkább a környező szőlőkben dolgozott. Így ismerte meg az akkor még az állami gazdaságban kiegészítőként dolgozó férjét, aki elbocsátása után biztonsági őr lett. Bár a feleség azóta elvégzett egy OKJ-s tanfolyamot, és a közeli városban is dolgozott betanított munkásként, ma mindketten közfoglalkoztatottak, s a hosszabb távú alkalmazásban bíznak. A kisebb gyerek még helyben tanul, a nagyobb a közeli falusi iskolába jár felső tagozatra.

Az egyre bizonytalanabbá váló megélhetés, a munkahely megtartásának gondja megviselte a 'kapaszkodókat' és a sikertelenebbeket is: többen is beszámoltak az alkalmazkodás okozta stressztünetekről vagy pánikbetegségről. A többé-kevésbé sikeresen alkalmazkodók mellett olyan családtörténetek is akadtak, melyekben a középgeneráció tagjai előtt már nem nyílik esély a felfelé lépésre, vagy éppen ők nem éltek ezzel a lehetőséggel. Az okok között a váratlan balesetek, a pénzhiány (vagy éppen a motivációhiány) miatt sikertelen szakmaszerzés, a be nem fejezett iskola éppúgy megtalálható, mint az alacsony presztízsű, de megterhelő mezőgazdasági munkák elutasítása.

„Volt egy Nagy István nevezetű nagyfőnök itt Messzepusztán, és mondta az apámnak: »A Ferkóból tehenészt faragunk!« »A Ferkóból nem!«” (Kiss Ferenc)

Korpa Gábor nagyapja summásnak jött Messzepusztára; az apja iparos volt, az anyja a rokkantnyugdíjazásáig a tehenészetben dolgozott. A szakmunkásképzést elhagyó, munka nélküli testvéreivel és özvegy apjával élnek egy háztartásban. A család generációk óta a Mizériában él, ugyanabban az egyre rosszabb állapotú lakásban. Gábor asztalosként végzett; előbb gyalogmunkásként, majd traktorosként dolgozott, ma munkanélküli.

„Hát, engem má' nem vesznek ide [az utódcéghez] vissza, szerintem. Meg az első lenne mingyár,' hogy én helybéli vagyok, nem kell járat, minden tele. Azt' megutáltam. A kilenc hónap alatt ott kezdtem el megőszülni. Mert hajnali kettőkor, amikor a másik a legjobbat alussza, én ébredtem, és futás.” (Korpa Gábor)

A középgeneráció tagjai között vannak olyanok, akik huzamosabb ideje komplex problémákkal (alkohol, depresszió, társas és kognitív beszűkülés) küzdenek, s munkahelyüket közvetve vagy közvetlenül életmódjuk miatt veszítették el. Lukács így gondolkodott erről:

„...fölvették ezt a mentalitást sokan, hogy a cigire legyen pénze, legyen pénze a piára, egy kis kajára, aztán ennyi. Hát, ez nem az élet, nem? (...) Ezeket az embereket nem nagyon lehet motiválni semmivel.”

Fülöp László arról is mesélt, hogy a nagyüzem jórészt a cselédmúltú munkaereje nem mindig tudott az elvárásoknak megfelelni, és fegyelmi problémák is akadtak. Szilágyi Márton, a helybeli, cselédszármazású brigádvezető úgy emlékezett, hogy alapvetően jó viszonyban volt a beosztottjaival, de „kritikus esetekről”, azaz például munkaidő alatti alkoholfogyasztásról is beszámolt. Az elejtett történetek fényében feltételezhető, hogy a 'stabilitásteremtő' generáció fegyelmi ügyei, apróbb mulasztásai felett jobbra szemet hunyt az üzemvezetés, míg a középkorúak esetében a létszámleépítések közepette ezek vízvázoltónak bizonyultak.

A fiatalok: 'halogatók', 'menekülő' és 'lecsúszók'

A középgenerációk gyerekeinek lehetőségeit és ambícióját közvetve ugyancsak az állami gazdaság határozta meg: a viszonylag stabil megélhetést nyújtó kétkezi munkából élő szülők nem szorgalmazták gyerekeik továbbtanulását. A nyolc osztályt elvégző fiatalok éppen a nyári munkák dömpingjében szabadultak fel az iskolai kööttségek alól, és szívesen álltak munkába, hogy növeljék a családi bevételeket, vagy éppen önállósodjanak. A növénytermesztés munkát adott azoknak is, akik a család pénzügyi nehézségei miatt vagy motivációk hiányában kiestek a középfokú oktatásból vagy nehezen piacosítható szakmát (pl. varrónő) szereztek.

A fiatalabb generáció tagjai közül többen maradtak az utódcégnél, és itt – bár technológiailag fejlett körülmények között – jószerével ugyanazt a munkát végzik, mint az elődeik. Az állattenyésztés többnyire most is többműszakos munkarendet igényel, így a fiatalok egy kis része, a 'halogatók' a leterheltség és az anyagi szűkösség miatt sem gondolnak az önállósulásra vagy a családalapításra. A lecsúszás elleni védelmet esetükben az előző generációk által megteremtett stabilitás adja: otthon laknak, a pénzt hazaadják vagy félreteszik.

A fiatalabbak közül többen úgy gondolták, hogy a faluból menekülni kell ('menekülő'). A menekülésre azonban nem egyforma esélyek nyílnak: a szakképzettséget nem szerző szülők gyermekei, a ma 'lecsúszói', a Mizériában laknak. Az itt élőket szinte magába zárja a falu: ők hiába gondolnak a menekülésre, még tervük sincs, nem tudnak elindulni. Az utódcégnél megmaradó, jobb beosztásban dolgozó 'kapaszkodók' gyerekeinek van lehetősége arra, hogy külföldön szerencsét próbáljanak. Esetükben a családban megszokott fogyasztási szint a jelenlegi képzettséggel vagy a helybeli munkalehetőségek hiányában tovább nem bővíthető. Bianka anyai nagyszülei Messzepusztán dolgoztak, a szülei is folyamatosan a nagyüzemben alkalmazásában álltak. Édesapja a növénytermesztésben kezdett, ma telepogondozó. A család a szuburbán falurészen él, a szülők elváltak. Bianka az eladói végzettségével nem tudott elhelyezkedni, első munkahelyét Németországban találta meg. A bátyja a közeli városban dolgozik betanított munkásként, a húga szakközépiskolába jár. A lány osztálytársai közül néhányan Nyugat-Európában élnek és dolgoznak.

Egy valamivel idősebb iskolaelhagyó fiút a létszámleépítések idején elküldték a tehenészetből, ahol a családja már négy generáció óta dolgozott. Azután vállalt külföldön munkát, hogy autó híján télen–nyáron mindennap hajnal kettőkor indult kerékpárral dolgozni a közeli város élelmiszer-feldolgozó üzemébe.

Egyfelől a jobb életésélyek, a magasabb életszínvonal ígérete motiválja a külföldi munkavállalást, másfelől a helyben elérhető munkaalkalmak drasztikus csökkenése, azaz a kudarccal terhelt életkezdés előli menekülés. A szakmunkások iránti kereslet fontos ösztönző (ez néhány középkorú férfit indított külföldre), ennek dacára a legfiatalabb korosztályban általában a korai iskolaelhagyás gyakorta szerepelt a családtörténetekben. A befejezetlen szakmaszerzésből leolvasható a szülők pályáivét megtörő nagyüzemi struktúraváltás, valamint a válásokhoz, családi problémákhoz köthető talajvesztés. Ezek mind a következő generáció, a fiatal lecsúszók életésélyeit rontotta, következésképpen a komplex problémahalmaznak csak egy tünete a motiváció- és pénzhiány miatt elmaradt továbbtanulás.

A *'lecsúszók'* történetei vagy arról szólnak, hogy a család generációkon keresztül nem tudott kilépni a cselédmúlt árnyékából, azaz a Mizériából, vagy a kilépő szülők történetét meséli el, amik szinte kivétel nélkül a falu magasabb státuszú részeiben (sorházak, régi családi házak) kezdődnek, és a Mizériában végződnek. A társadalmilag lényegében immobil családok mellett a lecsúszó fiatalok szülei az állattenyésztésben vagy a növénytermesztésben dolgoztak, s túlnyomó többségük nem szerzett szakképzettséget. (Olyan történetet viszont nem hallottam Messzepusztán, amelyben a szuburbán környezetben élő, szakképzett *'boldogulók'* gyerekei kerültek volna a Mizériába.)

A lecsúszás falubeli volumenét jól érzékelteti, hogy míg a környékbeli sváb falvakba szegény roma családok költöznek, addig Messzepusztán jószerével nincs olcsó eladó vagy kiadó lakás, mert azokat megtöltik a helybeli szegénység új generációi. A fiatal falubelieknek ugyanis nincs más esélyük az önállósulásra, mint az albérlet: a leromlott állapotú, régi cselédházak olcsó lakhatást nyújtanak, ahol a párok más élettörténeti mérföldkő (ballagás, diploma, saját lakás) híján a szülőktől való elköltözéssel és a korai gyermekvállalással vívják ki maguknak a felnőtt státuszt.

A húszas éveik elején járó Szilvi régi messzepusztai család sarja, a nagyszülei „a gazdaságban” dolgoztak: az anyai nagyapa tehenész volt, a nagyanya dajka. Az apai nagyanyja a növénytermesztésben dolgozott, a nagyapja erdész volt. Apja nem szerzett szakmát, helyben és egy szomszédos állami gazdaságban dolgozott, s miután onnan kiszorult, az erdőre jár gyűjtögetni. Anyja sem szerzett végzettséget, s lánya szerint soha nem is dolgozott: a gyerekekkel volt otthon, most is kisgyereket nevel. A szülők elváltak. Szilvi elkezdett ugyan szakmát tanulni egy közeli városban, azonban szülei nem tudták fizetni a kollégiumot, és abbahagyta. Jelenleg otthon van a kisgyerekével, a férje közfoglalkoztatott.

A Csizmadia család a környékbeli pusztákon vándorolt, a ma rokkantnyugdíjas Pirooska apja kenderáztató volt, anyja háztartásbeli. Bár Pirooska testvérei szakmát szereztek, ő nem tanult tovább. A férje jobb családi körülmények között nőtt fel: az apja kocsis volt, ő maga az állattenyésztésben dolgozott. A fiatal házások a sorházas részen jutottak lakáshoz. A válás azonban nehéz helyzetbe hozta az állami gazdaság kötelekébe csak gyengén integrált, betegeskedő Pirooskát. Albérletek és rövidebb távú munkák után a mai Mizériában

él a közfoglalkoztatott lányával, aki nem szerzett szakmát, és most abban bízunk, hogy ezzel a munkával legalább a bolti adósságokat rendezni tudja.

A Mizériában élő családok életmódja korábbi korszakok (nem etnikus), föld nélküli agrárszegénységének életmódjára emlékeztet: a fiatal nők otthon vannak a kisgyermekkel, akik emiatt nem kerülnek be az óvodába, a sokszor szakképzetlen apák a környékben próbálnak munkát találni, de a bejárás autó nélkül nehezen megoldható, így a többség a közfoglalkoztatásra van utalva, vagy alkalmi (informális) munkát vállal. A bevételi forrásokat a háztartások igyekeznek a lehető legjobban kitágítani (lakhatási támogatás, ápolási díj, családi pótlék, közmunka, alkalmi munka stb.), de a családok helyzete alapvetően attól függ, hogy sikerül-e helyben vagy a környékben állandó munkát találni. Egy részük beosztással ki tud jönni a hónap végéig a pénzéből, mások a bolti kölcsönökre, az idősebb családtagok segítségére vagy az önkormányzat segítségére vannak utalva.

„Mikor apu beteg volt, akkor mi ketten voltunk a Sanyival [a testvérével], és, ugye, télen én itt dolgoztam az árokparton, a vízügné'. Télen ott se volt munka. És elmentem, hogy Andriskám [a mostani polgármester] valami kis *segélyfelét*, valami természetbenit... Na, akkor onnét kaptunk kétszer ennivalót. De hát... jó, akkor hirtelen jó vót. Most hiába kaptam munkanélkülit, mer' az csak a hónap vége felé jött. Ráadásul, ugye, kettőnknek kevés volt az a huszonegynehányezer forint. (...) Akkor jött az egyik képviselő, az hozott két szatyor ennivalót. Meg hát a boltos is tudta (...), hogy az ember szorult helyzetbe' van, tehát oda lehetett menni, hogy most kérek, mit tudom én, két kiló lisztet vagy akármit, hogy legyen mit enni.” (Korpa Gábor)

A kiszolgáltatott, függő helyzet ellenére az itt élő fiatal '*lecsúszók*' megélhetési stratégiájában már nem szerepel a föld: az állami gazdaságtól kapott tulajdonrészt a családtagok rég eladták, míg a konyhakert művelésére nincsenek kijelölt területek. A falu vezetése ugyan szemet hunyt afelett, hogy az egyik lakó a közparkból kihalított területen zöldséget termelt, a szokatlan próbálkozás így sem talált követőkre. Csak a viszonylag jobb helyzetű Vitéz házaspár (a férj szakmunkásként dolgozik) termel a szomszéd faluban lakó családtag földjén és a lakása előtti zsebkendőnyi területen konyhakerti növényeket, de a mezőgazdasághoz kötődő munkák, így a napszám már az ő a túlélési eszköztárunkban sem szerepel: „*szőlőbe, ha tehetjük, nem megyünk*” – foglalta össze Vitéz Mariann. Leginkább a nyugdíjas generáció adja a nyári alkalmi munkára jelentkezők derékhadát, és ők végzik a korábban bérmunkaviszonyban végzett munkákat az utócégnél („borsózás”, „mérgezés”).

A fiatalok túlélési stratégiái közül kettő a családtörténetekből ismert magatartásmódon alapul: a halogatók és a lecsúszók csoportjai térben és a társadalmilag immobilak vagy lefelé mobilak. A halogatók meglehetősen szűk csoportját több generáció együttélése és a korábbi nemzedékek erőforrásai óvják a lecsúszástól, míg a jóval több lecsúszó újra a cseléidődket idéző, alacsony fogyasztási szinten nivellál, és belesüllyed a transferekre és az időszakos jövedelmekre szoruló tartós szegénységbe, amit legfeljebb a szülőktől kapott segítség enyhít. A fiatalok passzivitása egyfelől a helyben egyetlen munkaadóhoz szokott családok boldogulási stratégiáival (Newby 1977), másfelől az áthagyományozott habituális kötöttségekkel magyarázható. Jóllehet a lecsúszó fiatalok életnívója nagyot esett a gyer-

mekkorukhoz képest, mégsem ez, hanem a jelenbeli helyzetet mintegy adottnak véve, arra hosszabb távon berendezkedve, a jelenbeli nehézségeket, hátrányokat, vélt vagy valós sérelmeiket sorolták – azzal voltak elfoglalva, hogy kiknek segít az önkormányzat.

Családtörténetek a mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában

A stabilitást megteremtő generáció számára az állami gazdaság megalakulása egyönte-tűen pozíciójavulást hozott. Az ilyen felemelkedés azonban csak viszonylagos, amit legin-kább az életfeltételek javulása és a nagyon alacsony szintről induló, de lassanként bővülő fogyasztási szintet jelez. A jelenség nem feltétlenül tekinthető inter- vagy intragenerá-ciók mobilitásnak, inkább egy olyan szubjektíve jelentősnek megélt *helyzetváltozásnak*⁸, amelyet leginkább a strukturális átrendeződés (azaz a politikai-társadalmi változás) okoz. A helyzetváltoztatók társadalmi mobilitása tulajdonképpen csekély (uradalmi cselédekből mezőgazdasági munkások lettek), s ez is inkább a munkaerőigény keltette előrelépésnek tekinthető, s nem annyira az egyéni motivációk eredményének. Voltaképpen a két nagy-üzemi forma közötti folytonosság a helyzetváltozás vagy a felfelé lépegetés kulcsa.

A középgeneráció indulását az állami gazdaság nyújtotta munkaalkalmak bősége jel-lemezte, a megnyíló pályákat a mezőgazdasági nagyüzem munkaerőigénye alakította. A legsikeresebbek elhagyták a falut (pl. néhány értelmiségi), míg a 'boldogulók' a falu hét-köznapos életéhez gyengén kötődő szuburbán részre költöztek.

A történeti folytonosság tapasztalata azt sugallta, hogy a szülők boldogulási mintája változatlanul érvényes, sőt némi felhajtóerő is érvényesült. A nagyüzemre alapozott meg-élhetési stratégia Messzepusztához kötötte a középgenerációt is. A többség megelégedett a munkabérral és a (szerény) kiegészítő jövedelmekkel. Esetükben a felfelé lépést a sajátos tartalmú, főként a bővülő (élelmiszer-)fogyasztásban lecsengő pusztai jólét jelentette. Ez a szubjektíve jelentősnek megélt életmódbeli változás mégsem igazán tekinthető társa-dalmi mobilitásnak, legfeljebb *helyzetjavulásnak*, ami a földhöz eleve gyenge szálakkal kötődő agrárproletariátust a bérmunkáslét útjára terelte. A lakosság életmódja átalakult: mára szinte teljesen eltűntek a vidékies életmód jegyei, a családok még kiskerti növény-termeléssel is rég felhagytak, az állami gazdaságtól kapott „*aranykorona*”⁹ földeket a dol-gozók eladták. (Olyan történetet is hallottam, amelyben a családfő kártyán veszítette el a földet a kocsmában.)

⁸ Köszönöm Kovács Katalinnak, hogy felhívta erre a fogalomra a figyelmemet.

⁹ Messzepusztán a nagyüzem dolgozói az előbb takarmányban, később pénzben kapták meg az il-letményföldet. A privatizáció második, decentralizált szakaszában dolgozói részaránytulajdonba ke-rült 20 aranykorona értékű földektől (Kovács 1998) a családok túlnyomó többsége hamar megvált. Néhányan az utódszervezetnek adják bérbe, de egyénileg senki sem műveli.

A mezőgazdasági nagyüzem által átengedett munkák (címerzés, bérhizlalás)¹⁰ mint jövedelemkiegészítő tevékenységek átmenetiek voltak. Ezek teljesen a nagyüzemhez – illetve a nagyüzemi termelés keltette résekhez (lásd Juhász 2006) – kötődtek, s nem váltak a későbbi önállósodás vagy a következő generáció továbblépésének kiindulópontjává: a családok addig használták ki ezeket a lehetőségeket, ameddig azok a korábbinál jobb életfeltételeket és fogyasztásbővülést biztosítottak. A korábbi cselédmúlt a családtörténetekben hol lappangó, hol felszínre törő folytonossága éppen a környező falvak egykori birtokos parasztságának „ambíciórobbanásához” (Márkus 1991: 285) viszonyított „ambícióhiányban” és a jövedelemszerző kezdeményezések önállótlanágában, nagyüzemhez tapadtságában érhető tetten (infrastruktúra, táp, szállítás, piacok). Jóllehet a felfelé *törekvés* megtalálható a messzepusztai családtörténetekben, ez a jobb életfeltételek megteremtése után kifulladt; és ez különbözteti meg őket a környékbeli falvakban ismert, az önkiszákmányoló (utóparaszti) életmódot választó egykori gazdáktól.

A teljes foglalkoztatottság és a nagyüzem nagy élőmunkaigénye miatt igazából semmi sem ambicionálta a nagyüzemtől független megélhetési lehetőségek keresését, amit egyébként is megnehezített a nagyüzem egyedüli jelenléte, a helyi viszonyokat formáló gazdasági és társadalmi hegemóniája, amely eleve kijelölte egykor a cselédek, később az állami gazdasági dolgozóinak helyét és mobilitási aspirációit (Newby 1977). A gyerekek taníttatásának költségei és a hosszabb távú megtérülés figyelmen kívül hagyása végigkíséri a családok történetét, miközben a középgeneráció megélhetési stratégiái kényszerből nagyüzemi termelés tulajdonos- és struktúráváltásai miatt lettek változatosabbak.

Már a középgeneráció történeteiben is felbukkan a kapun belüli munkanélküliség és a cselédmúltból örökölt problémák (képzetlenség, motivációhiány, erős helyi kötődés, passzivitás) továbbélése. Akik gyengébb szálakon kötődtek az állami gazdasághoz, eleve rosszabb helyzetből néztek a változások elé: könnyebben küldték el őket, és a szakképzetlenségük miatt nehezen találtak munkát. Ezzel szemben a 'boldogulók' munkahelye éppen a megszerzett szakképesítésük miatt volt stabil, a sikeres 'kapaszkodókat' pedig a fejlődni akarás, a vállalt továbbképzés védte meg a munkahely elvesztésétől.

Messzepusztán találunk olyan immobil családokat is, akik az állami gazdaság lakásprogramja és a felhajtóereje ellenére sem tudtak kiköltözni a Mizériából vagy anyagi biztonságot teremteni. De a nagyüzemi ranglétrán feljebb lépő családokban sokszor egy családi probléma is elég volt a korábbi kedvező pozíció végleges megrendüléséhez. A felemelkedés esélye összességében a sikeresnek tekinthető generációk esetében sem volt túl nagy, hiszen túlnyomó többségük helyben maradt, s nem emelkedett látványosan társadalmi értelemben, sokszor a nagyüzemi ranglétrán sem. Mégis, a család helyzetének javítására illetve az intergenerációs mobilitásra a 'stabilitásteremtőknek' és a középgenerációnak volt leginkább esélye. A lecsúszás a harmadik generációt érinti leginkább, nekik már nem sok esélyük volt a korábbi családi pozíció megtartására vagy a felemelkedésre. A legfiatalabb

¹⁰ A háztáji állattartás (bérhizlalás) volumene (50–60 sertés) jóllehet több családnál is túlmutat a fogyasztási, önellátási szükségleteken, a tevékenységben nemcsak a mennyiség a döntő, hanem az ambíció és a munkavégzés társadalmi mobilitásban, habitus- és magatartásváltozásban is megfogható hatása (a parasztság önfelszámolása) (Márkus 1971, 1979, 1991).

generáció történeteiben újra érezhető a falu bezáródása, és visszatér a nagyszülők életmódjára jellemző térbeli és társadalmi immobilitás.

(Cseléd)mentalitás és helyi kötődés: erőforrás vagy megkötőerő?

A pusztai lét leginkább a térbeli és társadalmi elszigeteltségben, a marginális léthelyzetben megragadható. Az állami gazdaság prosperitása viszont a pusztát már azelőtt faluvá tette, mielőtt az közigazgatási értelemben községgé vált volna. A fejlődés mindenekelőtt a település nyitottabbá válásában mutatkozik meg: a messzepusztaiak büszkén mesélték, hogy a szocializmus évtizedeiben az állami gazdaság rengeteg környékbelinek, náluk jobb státuszú falusiaknak is munkát adott. Ez nemcsak az eltérő (munka)kultúrákat, mentalitásokat hozott egymás mellé, hanem különböző habitusú fiatalokat is.

Míg a háború táján született generáció jobbára a pusztába volt zárva, azaz a házaságok helybeliek között vagy azonos társadalmi állásúak (hagyományos szegényparaszti kibocsátó területekről és nagybirtokokról érkező agrárproletárok) közt kötöttek, addig a mai középkorú generáció tagjai más falusiakkal is házasodtak. Ez a korosztály jó szívvel emlékezett a környékbeli bálókra és az itt szövődő ismeretségekre. A főként nőket érintő *házassági* mobilitás nem jelenti feltétlenül a társadalmi helyzet érdemi megváltozását, de a falusi élet vagy egy gazdálkodói környezetbe kerülés a *helyi viszonylatok* között mindenképpen fontos elmozdulás. A Messzepusztáról kifelé mutató házasságok arra utalnak, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásakor (illetve a kitelepítések idején) a tulajdonukat, s korábbi falubeli pozíciójukat elvesztő egykori birtokos paraszt szülők gyerekei már kisebb társadalmi távolságot éreztek maguk és az egykori cselédek sarjai között, mint a felmenőik.¹¹

A házasságok – akár a Messzepusztát elhagyókat, akár a beköltözőket nézzük – kissé módosítják a messzepusztai mobilitási utakat és családtörténeteket. A mentalitások és az életstratégiák keveredése (pl. a Novák, a Lukács vagy a Fülöp család) szerencsésebb esetben iskolai mobilitásban mérhető ambíciót és törekvést hozott a közösségbe, de még rosszabb esetekben (pl. a kulturális különbségek következtében megromló házasságoknál) is ellenében hatott a lecsúszásnak, vagy legalább egy generációval késleltette azt.

A *'lecsúszók'* azonban újra a faluba záródnak. Bár fontolgatják a falu elhagyását, mégsem indulnak: őket a szakképzetlenség, a pénztelenség, a hosszú távra tervezés hiánya és a feléledő habituális megrögzöttségek is idekötik.

A falubeliek, főként a legelesettebbek, gyakran mondogatták, hogy azért sem akarnak elmenni, mert szeretnek a faluban – pontosabban nem érzik jól magukat másutt. A pusztai lét izoláltsága nemcsak a térbeli-társadalmi hátrányok kiindulópontja. A társadalmilag közel homogén közösség megkötőereje és a bensővé tett kisebbség, a passzív habitus továbbélése egyszerre jelenik meg a fiatal *'lecsúszó'* szülők döntésében, akik a gyerekeiket a szomszéd falu iskolájába íratják a felső tagozatba a jobb oktatást biztosító városi iskola helyett, mondván, hogy a városiak lenézik a falusiakat. (A kivételt jobb helyzetű vagy ge-

¹¹ Az egyik legidősebb messzepusztai, Szilágyi Márton gyerekkori emlékei viszont még a falusiak és a pusztaiak közötti társadalmi távolságról tudósítanak.

nerációk óta felfelé törekvő családok jelentik.) A kockázatkerülő habitusra jó példa, hogy az állami gazdaság által támogatott lakásépítésbe vagy -vásárlásba a kedvező hitelfeltételek ellenére is nehezen vágtak bele a messzepusztaiak: „*úgy kellett őket rábeszélni*” (Lovász Klára), mert tartottak a korábbi szűkös, de kiszámítható életfeltételeik elhagyásától.¹²

Az erős helyi kötődés a másik oldala a Messzepuszta gyakran emlegetett „*belterjessége*”, amit leginkább a menekülők és a menekülni vágyók hangsúlyoztak, miközben teljesen általános, elterjedt vélemény volt, hogy „*itt mindenki sógor-koma-jóbarát*”. Ebben nemcsak a generációk óta itt élő tősgyökeres családok immobilitása tükröződik, hanem az a helyhez kötődő és csak helyben használható erőforrás is, amit a rokoni hálózatok, baráti kapcsolatok és a paternalisztikus viszonyok működtetése jelent.

A messzepusztaiak többször is kitértek arra, hogy a családtagok az állami gazdaságbeli ismeretségek révén kaptak munkát. A bevett gyakorlat egészen a legutóbbi időkig tovább élt, és néhány mai példa is akad erre: ha „*valaki dolgozott itt a cégnél, a rokonait – ha olyan volt – előnyben részesítették. Úgy kezelték, hogy őt ismerjük, jöhet ide dolgozni*” (Fülöp László).

A mostani cégvezetés a gyakori áthelyezésekkel megpróbálja elejét venni a vezetők és beosztottak közötti mélyebb kapcsolatok kialakulásának. Ezt egyfelől a visszaélések és összejátszások megelőzése indokolhatja, másfelől a munkavállalókkal szembeni távolság megőrzése. A korábbi ismeretségek azonban sokszor még ma is aktíválhatók: az áthelyezett főnökök maguk mellé hívják korábbi dolgozóikat, és ezek a bizalmi viszonyok segítik az elhelyezkedést és az informális munkaalkalmak megtalálását, bejáratott működtetését is.

Mások úgy emlékeztek, hogy a fiatalabb, diplomás (közép)vezetők barátkozását nem nézte jó szemmel a vezetés. A korábban az állattenyésztésben dolgozó Hegedűs Tibor szerint észre lehetett rajtuk venni azt, hogy a kezdeti odafigyelés, barátságosabb hangvétel után a vezetési stílusuk megváltozott: „*elvárták tőlük azt, hogy a főnök és a melós között ne a szeretet legyen a viszony, hanem az legyen erélyes*” (Hegedűs Tibor).

A jogutódnál dolgozók ugyanakkor ma is a jó gárdát és a régi ismeretségeket emlegették, és a mostani főnökeik „*korrektségét*” hangsúlyozták. E kettőség megvilágítja azt a folyamatot, ahogyan az egyetlen munkaadó társadalmi-gazdasági fölényéből következő, a pusztán anyagi függőségen túlmutató, a komplex közösségi viszony- és szereprendszert mozgató uradalom (majd állami gazdaság) paternalista viszonyai lassanként vesztenek a társadalmi viszonyokat meghatározó komplex mivoltukból (Newby 1977). Bár közvetve továbbra is hatással vannak a privatizált magáncégen belüli elhelyezkedésre, a munkaadó és munkavállaló viszonya egyre inkább csak egzisztenciális függést jelent, s a személyes kapcsolatok minősége legfeljebb a munkakörülményeket befolyásolja.

Az egykori uradalom munkaszervezetében megtalálható patenális elemek az állami gazdaság működés módjában is megjelentek, és leginkább a létbiztonság garantálásához valamint az infrastruktúra fejlesztéséhez kapcsolódtak (Wolf 1966, Newby 1977). A gondoskodás a lakhatási körülmények javításában a település infrastruktúrájának fejlesztésében vált kézzel foghatóvá, de megjelent az összeszokott brigádok munkamegosztásában és a dolgozók megbecsülését kifejező gesztusokban is. Ennek a leggyakrabban emlegetett módja valamilyen összejövétel (pl. brigádvacsora) volt, amelyre leginkább az

¹² Hasonló tapasztalatokat rögzített a falut járva Varga Dávid is a rendszerváltás táján (Varga 1991).

állattenyésztésben dolgozók emlékeztek.¹³ Ezt az odafigyelést hiányolják a régi, nyugdíjas dolgozók is:

„Tíz éve, hogy már nem törődnek a nyugdíjasokkal, hogy mi van vele. Nem kérdezi meg senki. Azelőtt voltak ilyen nyugdíjas-találkozók. Kaptunk egy ebédet, egy szelet süteményt, egy kávét, egy pörköltet. De most nyolc-tíz év óta semmi. Mióta innen az irodát elvitték...” (Szabó Sándorné)

A falu korábbi és mostani vezetője között a paternalisztikus gondoskodás elvárásainak kezelésében mutatkozik a legnagyobb különbség. A helybeli születésű Lukács József polgármesterként nem tudott nemet mondani a hozzá fordulóknak, mert gyerekkorában megtapasztalta a nélkülözést, ráadásul választott és közösségi pozíciója egyaránt előírta a segítségnyújtást. Ugyanakkor pontosan tudta, hogy melyek azok a gesztusok, amelyekkel a generációk óta egzisztenciális függésben, paternalista támogatás alatt élő családok értenek és értékelnek. A falunapon mindenkinek járó ingyenebéd, a nyugdíjasoknak és a diákoknak adott karácsonyi vagy tanév végi ajándék, a nőnap-i összejövetelek, a pillanatnyi, összegét tekintve sokszor csak az empátia kifejezésére elegendő rendkívüli segély mind az összetartozás és a másik iránt érzett felelősség jele. A messzepusztaiak igényelték is ezt a gondoskodást; nemcsak ügyes-bajos hivatali ügyeikkel, segélykérelmekkel fordultak hozzá, hanem családi bajok esetén is:

„Hogyha odajött hozzám egy problémával, isten bizony mondom Önnek, volt olyan, mikor tudtam, hogy nem tudom megoldani a problémáját, de soha nem mondtam neki azt, hogy nem. (...) Mer... mert ő számított rám. És volt, amikor családi problémákhoz hívtak – volt, amikor éjfélkor is. Odamentem, és gondolkodtam magamban – a férfi ilyen agresszív figura vót –, és mondom, »most mondd meg, most mit szórakozó, bolond vagy?« És szót fogadott, és utána csend vót. És ezér' nekem nagy előnyöm volt, hogy én itt születtem. Ismerik az én hibáimat, a jó oldalaimat is. Én is úgy ismerem mindenkit. (...) Vót amikor odajött segélyért, és mondom: »az isten áldjon meg téged, most kaptál a múlt héten ötezer forintot! Elment három nap alatt.« »Mondom, menj be a Julcsához [ügyintéző], kérjél ötezer forintot.« Nem tudtam, nem tudtam nemet mondani. (...) Nekem a szívem diktálja az eszemet. Azért, mert én nagyon csóró családból származom, és én tudom mit jelent – ahogy mondtam is – háromezer forint. Ilyen típus vagyok.” (Lukács Ferenc)

A régóta a faluban dolgozó új polgármester, aki városi kijáróként tölti be funkcióját – bár jól ismeri a falut és lakóit, és maga sem zárkózik el a pillanatnyi segítségnyújtástól –, a választott vezető távolságtartásával és szereptudatával hagyja jóvá vagy utasítja el a kért segítséget. Nemcsak tűzoltást végez, hanem stratégiát épít: a helyi szintű turizmusra ala-

¹³ Arra is akad példa, hogy egy-egy telepvezető éppen a hiányolt brigádvasorákat, összejöveteleket eleveníti fel (talán az alulról jövő kezdeményezéseket felkarolva), mivel a megvendéglés korábbról ismert gesztusa mindenki számára érthető.

pozott településfejlesztésben gondolkodik; a közmunkaprogramot megpróbálja értékrementésre (múzeum létrehozása, felújítások) használni, miközben az időszakos foglalkoztatással igyekszik a legégetőbb szociális problémákat enyhíteni. Leginkább a fiatal lecsúszók szorulnak segítségre, akik a korai családalapítás után otthon maradtak a gyerekekkel, vagy nem tudnak elhelyezkedni. A máról holnapra élés, a tervezés és a felelősségvállalás hiányának tüneteit a tartós szegénység és a helyben egyedüli, „gondoskodó” munkaadóhoz kötődő elvárások¹⁴ ugyanakkor rendre előhívják a szegénység által újraaktivált régi generációs berögződéseket (Newby 1977). „*Adott a főherceg, adjon az állam is*” (Varga 1991: 168).

Ugyanez visszhangzott abban a szelíden sürgető kérdésben, amivel egy nyugdíjas lakó fordult a felújított cselédházak elé érkező polgármesterhez: mikor fogja az önkormányzat megcsináltatni a kerítést? Hát nem látszik, hogy mennyire kidőlt-bedőlt? Míg a Mizériában lakó kisgyerekes nők a járdák állapotán mérgelődtek, néhány háztulajdonos azt panaszkolta, hogy hiába szóltak az önkormányzatnak, hogy reped a mennyezet, vizesedik a fal, beázik a tető – nem történik semmi.

Nem véletlen, hogy éppen a legrosszabb körülmények között élők voltak elégedetlenek az önkormányzat munkájával; nehezményezték, hogy nem kapnak semmit, s a nehezen élő kisgyerekesek helyett a nyugdíjasok és, miként mondták, „*az alkoholisták*” számíthatnak segítségre. A dühöt a szükség növekedése hívja elő, hiszen a ma nyugdíjas ‘stabilitásremtő’ generáció nem szorul rá az önkormányzat anyagi segítségére, de rájuk mégis több odafigyelés jut, ők a faluban az „*érdemes*” szegények.

A faluszerte ismert alkoholproblémák, a labilis családi viszonyok és párkapcsolatok ugyanúgy a Mizériában sűrűsödnek, mint a tartós szegénységgel járó komplex bajok, amelyek főként a nagyüzemből kihullott középgenerációt érintik, de a fiatalokat is fenyegetik.

A leromlott házsorok között mintha a cselédidők visszhangoznának: nemcsak a zsúfoltság és a romló lakáskörülmények okoznak gondot, hanem a kisebb lopások miatt kialakult szomszédsági viszályok vagy a tettelegességig fajuló családi veszekedések is. A frusztráltságot a kiszolgáltatottság és a menekülés kilátástalansága is táplálja. A segítségnyújtás fő eszköze a közfoglalkoztatás, amely még úgy sem tud minden rászorulón segíteni, hogy 25–30 főnek biztosít többé-kevésbé folyamatosan munkát.

A tulajdonosváltással járó drasztikus fordulat, amely a leépítések mellett a falu és a gazdálkodó egység közötti szálak elvágásával járt, rámutatott a generációk óta függésben élő, társadalmilag és térben lényegében immobil csoportok társadalmi változások közegeiben szükségszerűen megmutatkozó sérülékenységre. A családtörténetek a mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában is külső logika szerint alakultak: a generációk felfelé vagy lefelé ereszkedését a nagyüzem változásainak ritmusa alakítja. Az egykorvult uradalmi cselédek „*ambícióhiánya*”, habituális kötöttségei, valamint a külső feltételek egymást erősítve vezettek ahhoz az évtizedek alatt kialakult sajátos csapdahelyzethez, ami Messzepezsza lakóit helyben és a folytonosan *változó* nagyüzem kötelékében tartotta, miközben alkalmazásuk ráerősített a korábbi, alapvetően immobil életmód beidegződéseire.

¹⁴ A gondoskodó munkaadótól való függés és a megváltozott alkalmazkodási készségek nemcsak a cselédmúltú állami gazdasági dolgozók között figyelhetők meg, hanem a volt gyári munkások kolóniáiban is (lásd Schwartz 2011)

Az állami gazdaság prosperálása, azaz a dolgozók számára biztosított pusztai jólét nem ambicionálta, sőt feleslegesnek mutatta a mezőgazdasági nagyüzemtől független megélhetési stratégiák kidolgozását, így például az iskolai mobilitásra alapozott felemelkedést, amit a helyben egyetlen munkaadóként generációkat foglalkoztató nagyüzem komplex társadalmi és szerepviszonyokra kisugárzó paternalista hegemoniája ugyancsak akadályozott (Newby 1977).

A generációk függősége azonban a családtörténetekben megjelenő folytonosság és a boldogulási minták átörökítése ellenére különbözik.

A pusztai lét zárt, erősen hierarchikus világában a viszonylagos létbiztonság ára a feudálisztikus függés és a kiszolgáltatottság, amit az esetleges paternalisztikus gondoskodás enyhített. A szocialista nagyüzem eltörölte ugyan a kiszolgáltatottság leglátványosabb elemeit, de a mezőgazdasági munkáslét a térbeli-társadalmi periférián tartotta a messzepusztaiakat, amire a továbbélő paternalizmus is ráerősített. Az állami gazdaság gondoskodása az uradalmi viszonyokhoz képest jobb életkörülményeket teremtett, de az egykori cselédek és a többi társadalmi réteg távolsága nemigen változott – még egy rendkívül sikeres állami gazdaság esetében sem. Éppen a pusztaiak ambícióhiánya mutatja, hogy mennyire távol estek tőlük a szocializmus viszonyai között kimunkált felemelkedési utak (háztáji, második gazdaság). A sajátos tartalmú pusztai jólét tovább erősítette a helyi kötődést és a függést, a felemelkedésre (helyzetváltoztatásra) mégis ekkor nyílt a legtöbb esély.

Míg az egykori cselédeket társadalmi-gazdasági marginalizáltságuk, kiszolgáltatottságuk és a munkaszervezet hierarchizáltsága tartotta a pusztákon, az állami gazdaság munkásait a szakképzetlenségük és a biztos munka kötötte a nagyüzemhez. A kötelező munkaviszonyra alapozott „kényszerintegráció” (kmk) határait azonban a fegyelmi ügyek, az alacsony színvonalú munkavégzés és a menekülő utak (pl. rokkantnyugdíjazások) jelzik.

A tulajdonosváltással a pusztai viszonyok a megváltozott körülmények közötti újratermelésének esélye megszűnt: a racionalizált, profitorientált nagyüzem ma már nem tekinti feladatának a lakhatás biztosítását, és többé nem kínál munkát Messzepusztá minden lakójának. A feudális, majd a szocialista viszonyok között részben megszűntetett, részben újratermelt paternalista függést mára tisztán gazdasági függés váltotta fel. A posztszocialista (racionalizált) pusztán az átalakított nagyüzem nem vesz részt a korábbi paternalista viszonyok újratermelésében, de közvetett módon, differenciáltan újratermeli a függést: a szelektív alkalmazásból kihullók az informális munkaalkalmakra és a közmunkára szorulnak, és nem tudnak alternatívát nyújtani a gyerekeiknek (iskolai lemorzsolódás, sikertelen szakmaszerzés).

A szociális gondoskodás feladata az önkormányzatra hárul, de az nem képes kezelni ezt a komplex problémát, hiszen a falu életéből nemcsak a szakképzetleneket integráló munkaadó, hanem az életet szervező integratív erő is hiányzik. Messzepusztán a közfoglalkoztatás szerepét nemcsak a nélkülözés, hanem a paternalista elvárások is felerősítik. Az új keretek között azonban nemcsak a munkaadó és a segítő szerepkör távolodik, hanem élesen elválik a nagyüzem által továbbra is foglalkoztatottak és az ebből a körből tartósan kiszoruló köre. A közmunka jelenlegi formájában és a vidéki életmód átalakulásával a pusztai lét mégoly alacsony színvonalát sem képes biztosítani. Ugyanakkor a közfoglalkoztatás megerősíti a függő viszonyokat, a segítségvárásra berendezkedett passzív habi-

tust és a kiszolgáltatottság tudatát: a faluba zárja a fiatalokat, akik a társadalmi-gazdasági változások passzív elszemvedőivé váltak. Az átalakított nagyüzem árnyékában a cselédlét és mentalitás egyes elemei újraélednek, ami egy önmagát újratermelő hagyományos, nem etnikus szegénység zárványszerű megjelenéséhez vezethet.

Irodalom¹⁵

- Erdei Ferenc 1973 [1938]: *Parasztok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Feischmidt Margit (2013): Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 75–103. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Gyáni Gábor – Kövér György (2004): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Illyés Gyula (2005 [1936]): *A puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Juhász Pál (2006): *Emberk és intézmények: két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány.
- Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna (2012): Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. *Tér és társadalom*, 26 (4), 73–92. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00049/pdf/EPA02251_tet_2012_4_073_kovacs_vidra.pdf
- Kovács Imre (1997 [1935]): A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai. *Magyar Szemle, Új folyam* 6 (11–12), 195–214. http://www.magjarszemle.hu/cikk/19971101_a_gazdasagi_cseledek_kereseti_es_megelhetesi viszonyai
- Kovács Katalin (1998): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, 33–34, 177–192.
- Kuczsi Tibor (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczsi_Tibor_Kisvállalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/index.html
- Márkus István (1971): *Kifelé a feudalizmusból*. Budapest: Szépirodalmi.
- Márkus István (1979): *Nagykőrös*. Budapest: Szépirodalmi.
- Márkus István (1991): *Az ismeretlen főszereplő: tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi.
- Mátyus Alíz – Tausz Katalin (1984): *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek*. Budapest: Magvető.
- Nagy Netta (2013): *A cserevilágtól a padlássöprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Newby, Howard (1977): Paternalism and Capitalism. In Case, Richard (ed.): *Industrial Society: Class, Cleavage and Control*. London: George Allen and Unwin Ltd.

¹⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 03. 14.

- Schwarcz Gyöngyi (2011): Sorsukra hagyott – magukra maradt emberek: a múlt hatalma a jelenen. In Kuczi Tibor (szerk.): *Alkalmazott gazdaszociológia*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány, 227–247. (a szövegben nincs) http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_12_Kuczi_Tibor_Alkalmazott_gazdaszociologia/ch14.html
- Tamáskó Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megsűnt nagybirtok telepesei községekének építészete 1945 után*. Budapest: Martin Opitz Kiadó. <http://mek.oszk.hu/13200/13241/13241.pdf>
- Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Varga Dávid (1991): *Mai puszták népe: volt cselédek, mai gondok Dél-Dunántúl állami gazdasági pusztáin*. Pécs: Baranya Megyei Könyvtár. /Pannónia Könyvek./
- Vigvári András (2015): Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdeti esélyei a szabolcsi pusztai világban. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 211–229.
- Virág Tünde (2015): Szegénysors – mindennapok egy pusztán. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 229–246.
- Váradiné Moniká Mária (2013): Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalusi szegénység arcai: esettanulmány 2008-ból. In Kovács Katalin – Váradiné Moniká Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 106–131. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadin_hatranynban_videken_2013.pdf
- Wolf, Eric R. (1966): Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies. In Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London: Tavistock.
- Závada Pál (2006 [1986]): *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós 1945–56*. Harmadik, átdolg. kiadás. Budapest: Magvető.